

Суспільна правосвідомість, правова держава та концепція прав людини

Сичевський Віталій¹

Опубліковано	Секція	УДК
30.12.2022	Право	340.6

DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10202683>

Ліцензовано за умовами Creative Commons BY 4.0 International license

Анотація. У статті досліджено питання формування правової держави, її характерні риси та значення для цього національної правосвідомості. Виділено принципи функціонування правової держави: забезпечення прав та свобод людини, розподіл влади, наявність системи стримувань та противаг, реальна легітимізація державної влади. Розкрито значення принципу розподілу влади для функціонування правової держави.

Виокреслено зв'язок між концепціями правової держави, верховенства права та забезпечення прав людини. Акцентовано на ролі права на особисту та колективну безпеку як одного із найважливіших на сучасному етапі прав людини, забезпечення якого є однією із ключових функцій державної влади.

Ключові слова: права людини, правова держава, демократія, правосвідомість, розподіл влади, безпека.

Public legal awareness, the rule of law and the concept of human rights

Abstract. The construction of Ukraine in accordance with the principles of the rule of law aims to maximize the protection of human rights and the full implementation of the rule of law. Despite the fact that our state is far from achieving the status of a rule of law in its full sense, it is important for it to be based on the principles of the rule of law, respect for human rights, and democracy.

For contemporary Ukrainian society, the principles of the rule of law can be seen as the fundamental principles of its legal consciousness, as evidenced by its unwavering direction, including during the revolutionary events of the past and present decades.

The article explores the formation of the rule of law, its characteristic features, and its importance for the national legal consciousness. The principles of the rule of law are highlighted: the protection of human rights and freedoms, the separation of powers, the presence of checks and balances, and the real legitimization of state power. The importance of the principle of the separation of powers for the functioning of the rule of law is disclosed.

The connection between the concepts of the rule of law, the rule of law, and the protection of human rights is outlined. Emphasis is placed on the role of the right to personal and collective security as one of the most important human rights in the modern era, the protection of which is one of the key functions of state power.

¹ кандидат юридичних наук

Based on the research, it is proved that the formation of the rule of law presupposes the presence of a sufficient level of political consciousness of its citizens, which is externally manifested by their active participation in the political life of the country. A modern rule of law is a democratic state that requires its citizens to have a sufficient level of culture and competence for conscious participation in state governance, the adoption of the principles of political and social pluralism.

Keywords: human rights, rule of law, democracy, legal consciousness, separation of powers, security.

Вступ

Постановка проблеми. Розбудова України відповідно до принципів правової держави має на меті максимальне забезпечення прав людини, повного впровадження принципу верховенства права. Незважаючи на те, що досягнення нашої державою статусу правової держави у його повному значенні ще далеке від завершення, важливим є її базування на засадах верховенства права, поваги до прав людини та демократії.

Для сучасного українського суспільства принципи правової держави можна розглядати як базові засади його правосвідомості, що підтверджується його непохитним прямуванням, вираженням, у т.ч. у ході революційних подій середини поточного та минулого десятиліть.

Встановлення зв'язку між суспільною правосвідомістю, принципами правової держави та забезпеченням прав людини має суттєве значення на сучасному етапі українського державотворення, що характеризується, у т.ч. потребою дати відповідь на запитання, поставлені викликами та загрозами зовнішнього характеру, а також необхідністю сформулювати магістральні шляхи та напрями розвитку нашої держави у загальносвітовій системі координат.

Стан дослідження проблеми. Для сучасного українського суспільства питання забезпечення прав людини відносяться до числа пріоритетних, що знайшло своє відображення, зокрема, у працях О. Дульського, О. Зайчука, Р. Калюжного, О. Похила, П. Рабіновича, В. Селіванова, О. Скакуна, С. Шевчука, Ю. Шемшученка, та інших. Водночас, зв'язок між національною правосвідомістю та правовою державою, у т.ч. у контексті забезпечення прав людини до цього часу на науковому рівні залишається, значною мірою, нерозкритим.

Таким чином, *метою статті* є розкриття значення правосвідомості для побудови правової держави як інструменту забезпечення прав людини.

Результати

Забезпечення прав людини в сучасному світі тісно пов'язане із концепцією правової держави, що, як правило, розуміється як держава, як таке, де у суспільному та державному житті панують закони, що закріплюють основні права громадян та виражають волю більшості чи усього населення країни [1, с. 12]. Принципи та норми функціонування правової держави визначають і підходи, що їх мають дотримуватися у своїй діяльності всі без виключення органи державної влади задля забезпечення та дотримання прав людини.

Концепція «правової держави» зосереджується на природі держави, що ґрунтується на писаній конституції. Головним теоретиком цього поняття став німецьких вчений XIX століття Роберт фон Моль [2]. «Правова держава» окреслювалася як антагоніст поліцейської держави, що розумілася як абсолютистська, у якій виконавчій владі надані необмежені повноваження. При цьому захист від абсолютизму мав би забезпечуватися не стільки судовою, скільки законодавчою владою.

Подальше дослідження ідеї правової держави потребує розкриття сутності цього поняття. Опосередковано, характеристика того, якою має бути правова держава,

міститься у його різних визначеннях, що не вказують на його завдання чи функції, а лише перераховують його суттєві ознаки та риси. Зокрема, його визначають як «форму організації політичної влади, що характеризується верховенством закону та легітимністю влади, високим престижем та ефективністю права, що гарантують правову захищеність особи та безперешкодне користування нею демократичними правами та свободами у своїх законних інтересах» [3, с. 17.]. У такого роду визначеннях увага акцентується на правовому аспекті, при цьому правова держава розглядається у її ідеалізованій формі, як така, що «у своїй діяльності, здійсненні урядових та судових функцій зв'язана та обмежена правом, знаходиться під правом, а не поза чи над ним» [4, с. 18.]. Тобто мова йде про державу, у якій панує право.

Отже, термін «правова держава» також включає у себе таку складову, як власне «держава» - незалежно від еволюції цього поняття, держава зберігатиме за собою певні риси, притаманні саме такому політико-правовому утворенню. Зазначені риси зберігатимуться незважаючи на їх певне розмиття у результаті впливу процесів глобалізації, зростання якої у різних сферах суспільного життя, передусім у економіці, політиці, інформатизації, технологіях неминуче веде до суттєвих змін та характеру держави, зміни її функцій, підходів до формулювання поняття «суверенітету» [5].

Держава представляється інститутом, наділеним публічною владою, який виступає представником усіх суспільних прошарків, у т.ч. і тих, що не можуть бути охарактеризовані як «правлячі». Вона зберігає спеціальний апарат управління та примусу, що являє собою сукупність різноманітних органів та організацій, пов'язаних між собою спільними принципами діяльності та цілями, визначеними загальнодержавною політикою. Держава також має систему юридичних засобів, що дозволяють їй впливати на усі суспільні відносини. Державні органи мають змогу видавати нормативно-правові акти та забезпечувати їх виконання. Окрім цього, держава наділена суверенітетом, що полягає у верховенстві щодо громадян та організацій всередині країни та самостійності у зовнішніх відносинах.

Зазначені ознаки є спільними як для правових, так і для неправових держав. Водночас, саме правовий характер держави проявляється у специфіці цих ознак у випадку правової держави.

Передусім, це полягає у верховенстві права, відповідно до якого усі суб'єкти зобов'язані підкорятися закону, який, у свою чергу, є відображенням природного права. Водночас закон не отожднюється із правом, а виступає у своєму прямому значенні як акт, виданий вищим органом державної влади та наділений вищою юридичною силою. Правова держава забезпечує панування закону у всіх сферах суспільного життя, його прямий вплив на суспільні відносини.

Іншою рисою правової держави є повна гарантованість та непорушність у ній прав та свобод громадян, встановлення принципу взаємної відповідальності громадянина та держави. Гарантії прав, у тому числі соціальних та економічних, мають бути гарантовані для усіх без виключення громадян. Це стосується і права на особисту та колективну безпеку, що має універсальний характер і є однаковим для усіх громадян, розповсюджується на них однаковою мірою, незалежно від їх соціального, економічного чи будь-якого іншого статусу. Зазначене право не є від'ємним, а його наявність не залежить від суб'єктивної волі, у т.ч. і самого суб'єкта цього права. Так, наприклад, суб'єкт вправі вільно розпоряджатися правом власності щодо певного об'єкта, у т.ч. і відмовляючись від цього права на користь інших осіб. Водночас, він не може відмовитися від права на особисту безпеку, за будь-яких об'єктивних обставин. Так само і певна соціальна група не може відмовитися від права на власну колективну безпеку, наприклад, на користь іншої соціальної групи. Якщо держава не в змозі забезпечити

право на особисту та колективну безпеку, вона, відповідно, не може претендувати і на статус правової.

На відміну від соціальних прав, що, фактично, означають рівні можливості, використання чи невикористання яких залежить від індивідуума, його активності, бажань та наполегливості, право на безпеку є абсолютним у тому сенсі, що особа не може відмовитися від його використання, у т.ч. і через те, що така відмова становитиме загрозу для інших осіб, суспільства у цілому. Наявність таких гарантій є вельми важливим фактором посилення та розвитку реальної демократії в громадянському суспільстві та правовій державі. І якщо саме по собі надання такого права має формально-юридичний характер і залежить, передусім, від наявного законодавства, то його гарантування передбачає функціонування дієздатних інститутів державної влади.

Доцільно також виділити принципи функціонування правової держави: забезпечення прав та свобод людини, розподіл влади, наявність системи стримувань та противаг, реальна легітимізація державної влади [6, с. 49].

Ключовою особливістю правової держави виступає реалізація розподілу влади, яка виходить від того, що для забезпечення нормального функціонування держави мають існувати відносно незалежні гілки влади – законодавча, виконавча та судова. Цим має бути попереджено концентрацію влади в руках однієї особи чи групи, можливість її використання одними групами на шкоду іншим.

Розподіл влади, завдяки закладеній у ньому системі «стримувань та противаг», однієї гілки влади з боку інших її гілок, націлений на запобігання виникненню таким ситуаціям, за яких одна із гілок влади, всупереч її конституційним положенням, зазіхає на прерогативи інших її гілок. Юридичне закріплення розподілу влади потребує формування відповідного комплексу стримуючих та взаємоконтролюючих повноважень вищих органів державної влади у відношенні один до одного.

Впровадженні розподілу влади у державно-правову практику не лише створює умови, що запобігають узурпації влади окремими її гілками, а й сприяють закріпленню демократичних тенденцій у державному механізмі, впровадженню та розвитку дійсного народовладдя. Водночас, на нашу думку, не є доцільним ототожнювати поняття «демократія» та «розподіл влади», як це інколи має місце [7, с. 122.].

Конституційне закріплення та реалізація принципу розподілу влади, націленого на стримування різних її гілок одна одною, суттєво зменшує загрозу порушення прав людини, формує додаткові гарантії їх дотримання [8, с. 116.]. Зазначене корелюється із доктриною «верховенства права», згідно із якою, зокрема, жодні державні чи недержавні інститути, жодні соціальні групи не повинні мати необґрунтованих правових привілеїв.

Розподіл влади також сприяє формуванню балансу влади у межах держави, що, у свою чергу, створює передумови подальшого сталого суспільного розвитку.

Рисою правової держави є підтримання у суспільстві режиму демократії, законності та конституційності, попередження узурпації влади в руках певної особи чи групи. На нашу думку, не буде перебільшенням вважати, що на сучасному етапі суспільного розвитку поняття «правова держава» та «демократична держава», фактично, виступають як синоніми. Очевидно, що правова держава має бути демократичною, а сучасна демократія повинна бути правовою – в іншому випадку, мова може йтися лише про тією чи іншою мірою «неповноцінні» або «дефектні» демократії [9]. Правовий характер сучасної демократичної держави ґрунтується на суб'єктивних правах: праві народу бути єдиним джерелом державної влади та невідчужуваних правах та свободах людини. Відповідно, права людини та народний суверенітет є основними критеріями, що визначають легітимність законодавчого процесу та якість законодавства у демократичній правовій державі [10, с. 12].

Зазначені риси характеризують правову державу, відрізняють її від «неправової» та надають, у своїй сукупності, загальне уявлення про те, що таке правова держава і що не є такою державою, якої є її цілі та призначення, умови її створення та функціонування.

Ключовою передумовою формування правової держави є достатній рівень політичної та правової свідомості громадян, напрацювання у них досвіду активної участі у політичному житті. Зазначене, у свою чергу, передбачає наявність певного загальнокультурного рівня, високого рівня компетентності для свідомої участі у державному управлінні, наявність усталеної системи правопорядку та законності, ствердженні принципу плюралізму думок в усіх сферах життя суспільства та держави, впровадження демократичних установок в економічне, політичне, культурне, соціальне життя.

Це, у свою чергу, пов'язано із наявністю у державі громадянського суспільства, що повинно розглядатися як комплекс різноманітних суспільних рухів та об'єднань, пов'язаних між собою особистісними та суспільними інтересами, економічними взаємозалежностями, нормами та звичаями. Такі інститути мають відносну незалежність як один від одного, так і від держави. Громадянське суспільство виступає антитезою державі, але не повинно бути зосередженим на протистоянні їй. Його інститути мають не лише спостерігати за діями держави, аби вони не виходили поза межі законності та конституційності, а й вживати усі дозволені законом заходи задля того, аби примусити державу та її органи діяти в рамках закону. Це, в свою чергу, має забезпечити належне функціонування держави, її збереження та розвиток. Отже, громадянське суспільство є своєрідним гарантом існування та розвитку правової демократичної держави.

Концепція правової держави, так само, як і ідеї, що знаходяться у центрі будь-якої соціально-значущої теорії, сформувалася та розвивалася по мірі розвитку суспільства, у певному соціально-економічному та політичному середовищі, під впливом певних соціально-значущих чинників та передумов. Отже, для розкриття змісту цієї концепції важливим є і дослідження середовища, в рамках якої вона сформувалася.

В цьому зв'язку важливим є приділення уваги об'єктивним передумовам та чинникам, що визначали процес зародження та розвитку ідеї правової держави. Ці чинники виникають у результаті поступального розвитку суспільства, економіки та політики, загальної культури людства, і виступають каталізаторами різних економічних, політичних, соціологічних та інших теорій та ідей. Саме вони укорінюються у державно-правовій культурі суспільства і виявляють себе у вигляді ідей, гіпотез та усталених теорій. Державно-правова культура, що являє собою сукупність сформованих на тому чи іншому етапі розвитку людства поглядів та уявлень щодо функціонування державних інститутів, того, якими їм повинно бути, якою має бути правова ідеологія, що стосується як держави у цілому, так і пов'язаних із ним державно-правових явищ, інститутів та установ. При цьому правосвідомість, що пов'язує теорію держави та середовище, у якому вона формується, виступає джерелом державно-правових поглядів, ідей та уявлень і відіграє у цьому ключову роль.

Правосвідомість має динамічний характер, постійно еволюціонує та удосконалюється із розвитком суспільства. Із часом правосвідомість наповнюється правовою ідеологією, сукупністю теоретичних знань щодо держави та права. Поруч із цим удосконалюються і ідеї щодо державно-правової організації суспільства та правової держави. У цьому зв'язку доцільно згадати думку Б. Кистяковського про те, що «спираючись на народну правосвідомість і постійно пристосовуючись до неї, правова держава змінюється разом із змінами правосвідомості» [11, с. 616].

Водночас із цим доцільно визнати, що динаміка змін правосвідомості не завжди є виключно позитивною – у певні історичні періоди у правосвідомості можуть переважати

і регресивні, архаїчні ідеї, у чому можуть бути зацікавлені певні політичні сили як всередині країни, так і поза її межами. Таким чином тоталітарні режими намагаються сформуванати собі певний базис у правосвідомості громадян, штучно її спотворюючи. Це, зокрема, спостерігалось у нацистській Німеччині, сталінському СРСР. В сучасних умовах такого роду вплив на правосвідомість є очевидним у політиці РФ, при цьому він спрямований як щодо власного населення, так і щодо населення інших країн. В цьому випадку досить чітко відслідковується просування нігілістичного ставлення не лише до права, а й до закону, ідеї про надзаконний характер влади, панування права сили у міжнародних відносинах, нехтування правами людини, у т.ч. і щодо власних громадян.

Юридичне бачення певного державно-правового феномену очима професійних юристів є складовою загальної правосвідомості суспільства. Носії цього різновиду правосвідомості розглядають ідеї, погляди та уявлення про правову державу з точки зору правової значущості, цінності у забезпеченні та захисті прав та свобод громадян, сприймаючи її як певний державно-правовий взірць [12, с. 11].

Визнаючи, що «лише весь народ, організований як єдине ціле, тобто являючи собою державу, має істинну державну владу», Б. Кистяковський дотримувався ідеї про те, що «державна і є правовою організацією народу, що має у всій своїй повноті своєю власністю, самостійністю та первинною, тобто ні від кого не набутою, владою». Характеризуючи правову державу з юридичної точки зору як правову організацію народу в її загальних рисах, він обґрунтовано визнавав, що у цьому понятті «для влади визначено відомі границі, де вона обмежена та підзаконна. Крім цього, у правовій державі як певні органи влади, так і сам правовий порядок організуються за допомогою самого народу» [11, с. 590.]. Отже, народ, наділений певною правосвідомістю, є основою правової держави.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що побудова правової держави об'єктивно вимагає прийняття цієї ідеї суспільною правосвідомістю. У цьому зв'язку маємо зазначити, що, на нашу думку, саме ця ідея знаходиться у центрі правосвідомості сучасного українського суспільства. Про це, зокрема, свідчить досвід революцій 2004 та 2014 років, які саме і були спрямовані на встановлення режиму правової держави у країні, проти свавілля влади, у тому числі і правового, що проявлялося у прийнятті вигідних для певних політичних кіл законів. З огляду на це, ідея правової держави може розглядатися як базова ідея українського державотворення, об'єднуюча ідея Української нації.

Як зазначалося П. Новгородцевим, досить чітким є «основний шлях, щодо якого зосереджується усе інше. Цей шлях виокремлюється історичним розвитком нових європейських держав і приводить їх усіх без виключення за певним неспростовним законом до одного й того самого ідеалу правової держави» [13]. У цьому контексті правосвідомість українського суспільства є цілком співзвучною загальноєвропейській, не поступаючись останній ані у здатності сформулювати базову ідею державотворення, ані у здібності її захищати, у тому числі і зі зброєю у руках.

Висновки

Узагальнюючи викладене, можна зробити висновок про те, що формування правової держави передбачає наявність відповідного рівня політичної правосвідомості її громадян, що має своїм зовнішнім проявом їх активну участь у політичному житті країни. Сучасна правова держава є державою демократичною, що вимагає від її громадян наявності достатнього рівня культури та компетентності для свідомої участі у державному управлінні, прийнятті принципу політичного та суспільного плюралізму.

Події останніх років є свідченням того, що ідея правової держави становить собою ядро правосвідомості сучасної української нації. На нашу думку, саме ця ідея має

виступити і базисом державотворення нашої країни не лише на поточному етапі, а й у доступному для прогнозування майбутньому.

Список використаних джерел

1. Нерсесянц В.С. Правовое государство: история и современность // Вопросы философии. 1989. № 2. С. 6 – 14.
2. Mohl, Robert Von. Die Polizei-Wissenschaft Nach Den Grundsätzen Des Rechtsstaates. Ulan Press, 2012. 714 p.
3. Леонов И. В. Правовое социальное государство: трудности становления. Право и управление: XXI век. 2008. № 1. URL: <https://pravo33.wordpress.com/2008/10/14/>
4. Гессен В.М. Теория правового государства // Политический строй современных государств. СПб., 1905. 132 с.
5. Evens P. The Eclipse of the State? Reflections on Stateness in Era of Globalization // World Politics. 1997. № 1. P. 62–87
6. Раянов Ф. М. Теория правового государства. Проблемы модернизации. Уфа: Гилем, 2010. 136 с.
7. Разделение властей. Учебное пособие / Алехин А.П., Бережков А.Г., Кирсанова Н.В., Клименко В.В., и др.; Отв. ред.: Марченко М.Н.. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Изд-во МГУ, Юрайт-Издат., 2004. 428 с.
8. Авдеев Д. А. Принцип разделения властей как способ организации власти // Разделение властей в современной России: проблемы и перспективы. Материалы Всероссийской науч.-практ. конф. 21–22 октября 2008 г. Тюмень, 2008. 244 с.
9. Романюк О. Що таке дефектні демократії і якими вони бувають // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» № 2 (33) 2017. С. 114 – 123.
10. Петришин, О. Народовладдя як фундамент демократичної, правової, соціальної держави. Вісник Академії правових наук України. 2009 р. №4(59). X. : Право, 2009. С. 20-30.
11. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право: Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. М.: М. и С. Сабашниковы, 1916. - 708 с.
12. Марченко М.Н. Правовое государство и гражданское общество (теоретико-правовое исследование) : учебное пособие. — Москва : Проспект, 2015. 648 с.
13. Новгородцев П. И., Покровский И. А. О праве на существование. СПб. Издание т-ва М.О. Вольф, 1911. 48 с.